

SÂMIHA AYVERDİ VE AZİZE CAFERZADE'NİN TARİHÎ ROMANLARININ ANLATIM TEKNİKLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Murat Değer*

Özet: Sâmiha Ayverdi ve Azize Caferzade tarihî roman yazarı olarak Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında önemli bir yere sahiptirler. Çünkü romanlarında klasik doğruları sorgulamışlar, psikolojik ve sosyolojik tahlillerde bulunmuşlar, olaylara kendi bakış açılarından yeni yorumlar getirmişlerdir. Geleneksel anlatım tekniklerinin yanında bilinç akışı, iç monolog, mektup, diyalog, diyalektik, alıntı, geriye dönüş gibi modern romanın anlatım tekniklerini de başarıyla kullanarak Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında modern tarihî romana geçişte önemli bir rol oynamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sâmiha Ayverdi, Azize Caferzade, tarihi roman, anlatım teknikleri, Azerbaycan edebiyatı, Türk edebiyatı, karşılaştırmalı edebiyat

*EXAMINING THE HISTORICAL NOVELS OF SAMİHA AYVERDİ AND AZİZE CAFERZADE
FROM THE POINT OF NARRATIVE TECHNIQUES*

Abstract: Samiha Ayverdi and Azize Caferzade, as historical novel writers, have important places in Turkish and Azerbaijan Literatures. Because they interrogated the classical truths, made psychological and sociological analysis and brought new point of views to the events. They played an important role in the progression of modern historical novel in Turkish and Azerbaijan Literature by successfully using the modern novel techniques such as stream of consciousness, interior monologue, letter, dialogue, dialect, excerpt and flashback.

Keywords: Samiha Ayverdi, Azize Caferzade, historical novel, narrative techniques, Azerbaijan Literature, Turkish Literature, comparative literature.

1. GİRİŞ

“Karşılaştırmalı edebiyat; analogi, akrabalık ve etkileşim bağlarının araştırılması suretiyle, edebiyatı diğer ifade ve bilgi alanlarına ya da zaman ve mekân içerisinde birbirine uzak veya yakın durumdaki olaylarla edebî metinleri birbirine yaklaştırmayı amaçlayan yöntemsel bir sanattır. Yeter ki bu edebî

* Qafqaz Üniversitesi Doktora Öğrencisi. muratdeger34@hotmail.com

metinler, birçok dile ya da kültüre ait olsunlar; onları daha iyi tanımlayıp anlamak ve onlardan zevk alabilmek için aynı geleneğe ait bulunsunlar.” (Rousseau ve Pichois 1994: 182) Bu tanımdan sonra, eserde tanıma göre daha ılımlı şu ibâreler yer almaktadır: “Herkesin üzerine düşen, yalnızca kendi özel amacına ulaşmak için bu tanımdan kendisine yüzeysel ya da uygunsuz yerleri çıkarıp atmasıdır. Örneğin “Yeter ki başka kültüre ait olsunlar” cümlesinin çıkarılışı Amerikan karşılaştırmacılığının içinde bulunduğu son durumu karşılayacaktır. Bu anlayışa göre, karşılaştırmalı edebiyat, bir millî edebiyatın sınırları içerisinde daha iyi yapılabilir. Oysa Avrupalılar, dilbilimsel ya da kültürel sınırdan geçişi “vazgeçilmez” bir koşul olarak görmektedirler” (Rousseau ve Pichois 1994: 182-183). Karşılaştırmalı edebiyat biliminin ortak bir tanımının yapılamamasına rağmen bu bilimin amacı bütün ekollerde edebi metinlerdeki yakınlık, benzerlik veya farklılıkların ortaya konularak edebi metinlerin ve geleneklerin birbiriyle olan ilişkilerini ortaya çıkarmak ve edebi türlerin ve geleneklerin birbirine yaklaşmasını sağlamaktır. Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarının yakınlık ve benzerliklerinin ortaya konulması açısından son dönem yazarlarından Sâmîha Ayverdi ve Azize Caferzade’nin tarihî romanlarının anlatım teknikleri açısından karşılaştırmalı edebiyat bilimi kuramları içerisinde değerlendirilmesi yerinde olacaktır.

“Tarihî roman başlangıç ve sonucu geçmiş zaman içinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirlerde yaşamış olan insanların hikâyelerinin edebi ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesidir” (Argunşah 2002: 444). Dünya edebiyatında tarihî romanın ortaya çıkışında romantizmin önemli etkisi vardır. Romantikler içinde yaşadıkları zamanın kendilerine göre çirkinliklerinden tarihin muhteşem ve mutluluk verici dönemlerine sığınmışlardır. Tarihî araştırmalara yönelen romantikler millî benlik, kimlik ve kişilik arayışlarının fikrî ve edebî örneği olan eserler vermişlerdir. Tarihî romanın ortaya çıkıp bir tür olarak yayılmasındaki önemli olaylardan birisi de şüphesiz Fransız İhtilali’dir. İhtilalin etkisiyle Bütün Avrupa’yı etkileyen milliyetçilik fikri ile imparatorluklar yıkılmış millî devletler kurulmuştur. Bu süreç içerisinde milletler tarihlerine yönelmişler, millî benliklerini burada armaya başlamışlardır. Bu durum edebî bir tür olarak tarihî romana bir yöneliş meydana getirmiştir.

Türkiye ve Azerbaycan halkları son iki asırda bir kimlik, kültür ve medeniyet çatışmasının içinde kalmışlardır. Yüzyıllar boyunca bağlı buldukları Doğu medeniyetinden zaman zaman dış etkilerle zaman zaman da kendi ihtiyarlarıyla devrimler ve inkılaplar vücuda getirerek uzaklaşan ve Batı’nın millî karakterli bir toplumu olmaya çalışan bu iki halkın edebiyatçıları sıklıkla tarihe yönelerek toplumlarının yaşadıkları çatışmaya bir yön vermeye çalışmışlardır. İşte Sâmîha Ayverdi ve Azize Caferzade de yazdıkları tarihî romanlar

ile son birkaç yüzyılda toplumlarının yeniden şekillenmeye başlayan kültürel-medeni yaşantısına millî-manevi bir renk katmaya çalışmışlardır.

2. SÂMİHA AYVERDİ VE AZİZE CAFERZADE'NİN TARİHÎ ROMANLARINDA KULLANILAN ANLATIM TEKNİKLERİ

Sâmiha Ayverdi ve Azize Caferzade Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarının en velut yazarlarındandır. Ayverdi'nin verdiği otuzu aşkın eser içerisinde *Aşk Budur*(1939), *İnsan ve Şeytan*(1942), *Yolcu Nereye Gidiyorsun*(1944) ve *Mesihpaşa İmamı*(1948) eserleri tarihî roman özelliği taşır. Caferzade'nin ise kırktan fazla eseri arasında *Âlemde Sesim Var Menim*(1972), *Vatana Gayıt*(1977), *Bakı-1501*(1981), *Yâd Et Meni*(1980), *Gülistan'dan Önce*(1996), *Zerrintac-Tahire*(1996), *Bir Sesin Faciası*(1997), *Işığa Doğru*(1998), *Hazar'ın Göz Yaşları*(2002), *Aşk Sultanı*(2005) eserleri tarihî roman türündedir. Her iki yazarın romanlarında geleneksel anlatım türlerinden ve modern anlatım tekniklerinden başarıyla istifade edilmiştir.

2.1. Geleneksel Türlerin Sâmiha Ayverdi ve Azize Caferzade Tarihî Romanlarında Kullanılması

Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında Avrupa menşeli bir tür olarak yer alan tarihî roman aslında mesnevi, destan, menkıbe, halk hikâyesi, gazavatname, fütüvvetname gibi türlerin üzerine kurulmuştur. Bu bakımdan geleneksel anlatımın tarihî romanlar üzerindeki etkisini halk edebiyatı ve klasik edebiyat türleri üzerinden ayrı ayrı incelemek daha uygun olacaktır.

2.1.1. Halk Edebiyatı Türlerinin Sâmiha Ayverdi ve Azize Caferzade'nin Tarihî Romanlarının Anlatımına Etkisi

Yazarın tarih şuurunun ve millî kültürün oluşmasında evlerinde kalarak Ayverdi ailesine ev işlerinde yardımcı olan Süleyman Ağa'nın mühim bir yeri vardır. "Ayverdi, temiz bir Anadolu insanı olan bu kişinin anlattığı Battal Gazi gibi halk hikâyelerini dinleyerek büyümüştür. Bu hikâyelerin etkisi ile tarihe ve millî kültüre karşı kendisinde bir ilgi oluşmuştur" (Banarlı 1990: 1232). Ayverdi tıpkı dinlediği bu hikâyelerdeki gibi romanlarında konu olarak millî kültürümüzü, adet-ananevilerimizi işlemiştir. Ayverdi'nin eserlerinde bize Türk'ün kahramanlık ve doğruluk üzerine kurulu tarihini anlatan bilge bir âşığın veya meddahın yaklaşımı vardır. Meddahlık geleneksel Türk tiyatrosunun önemli türlerinden biridir. Meddahlar yüksekçe bir yere çıkarak "Aslı ile Kerem", "Ferahat ile Şirin" gibi klasik bir halk hikâyesini veya kendilerinin ya da herhangi birinin başından geçmiş, olmuş veya olabilecek olayları kendisini dinlemeye gelenlere anlatır (Kabaklı 1994: 451). Ayverdi de romanlarında tıpkı bir med-

dah veya âşık gibi kendisinin veya aile büyüklerinin hatıralarında kalan İstanbul'un geleneksel yaşamını anlatmıştır. Hatta çoğu zaman romanlarında kahramana hayal dünyasında geçmişe yolculuk yaptırarak tarihî vakaları onların ağzından bir meddah veya ozan gibi hatıra tadında okuyucusuyla paylaşmıştır. Mesela *İnsan ve Şeytan* romanında Şevket Bey artık anılarda kalan İstanbul'un konak hayatını bize nazım parçalarıyla da süsleyerek bir kimi zaman halk hikâyesi kimi zaman da bir masal tadında anlatır.

“Halk hikâyelerinde aşkın daha çok tek taraflı ve tasavvufî olanı rağbet görür ve bu aşk hikâyelerinin çoğunda âşık, sevgili uğrunda cefalar çekerek olgunlaşır” (Kabaklı 1994: 112). Sâmîha Ayverdi de bütün romanlarını işte bu aşk anlayışı üzerine kurmuştur. Romanlarında bazen erkek bazen de kadın kahramanlar aşk yolunda cefalar çekerek çoğu zaman da fedakârlıklarda bulunarak beşerî aşktan ilahî aşka ulaşırlar. Misal olarak *Mesihpaşa İmamı* romanında katı düşünceli ve dar kafalı bir imam olan Hâlis Efendi genç bir muhacir kızına duyduğu aşk sayesinde iç âleminde bir yumuşama sürecine girerek olgunlaşır ve herkesin sevdiği bir gönül insanı olur. *Yolcu Nereye Gidiyorsun* romanında da Adli âşık olduğu ve evlilik planları yaptığı kızın kendisinin en yakın arkadaşına âşık olduğunu anlayınca aşkından feragat ederek aradan çekilir ve bu fedakârlıkla olgunlaşmaya başlar. Veyahut *Aşk Budur* romanında olduğu gibi sevgili değil aşkın kendisi yükseltilir. Romanın kahramanı Hamza, aşkına karşılık beklediği için olgun bir ruha sahip olmakla tenkit edilir.

Âşıklar anlattıkları hikâyeleri halk edebiyatına ait mani, türkü, semai, koşma gibi çeşitli nazım şekilleri ile süslerler (Kabaklı 1994: 112). Sâmîha Ayverdi de romanlarında anlatımı renklendirmek, hareketlendirmek için âşıklar gibi çeşitli halk edebiyatı nazım şekilleri yer vermiştir. *Mesihpaşa İmamı* romanında Balkan Savaşı zamanında düşman zulmünden kaçarak anne ve babası ile İstanbul'da Mesihpaşa Cami'sine sığınan genç ve güzel Hediye caminin avlusunda gündelik işlerini yaparken “Yârim gurbet elde, ateşi bende / Vermişim gönlümü sendedir sende” diye başlayan türküyü söyler. Bu türküyü Hediye'den habersizce dinleyen caminin imamı Hâlis Efendi kızı âşık olur ve ne zaman Hediye'yi düşünse bu türküyü kendi kendine mırıldanmaya başlar.

Azize Caferzade de romanlarında işlediği mevzular üzerinden kendi sosyal, siyasî fikirlerini okuyucusuna aktarırken Sâmîha Ayverdi gibi geleneksel anlatım tarzlarından istifade etmiştir. Caferzade'nin de Sâmîha Hanım gibi yetiştiği aile ortamından dolayı geleneğe yakınlığı vardır. “Azize Hanım'ın muhtelif vakitlerde vermiş olduğu beyanlardan anlaşılmaktadır ki anneannesi, annesi ve analığı onun hayatının bir yazar, âlim ve öğretmen olarak teşekkül etmesinde, halk edebiyatına bağlanmasında, sözün sırlarına ve inceliklerine vakıf olmasında mühim rol oynamıştır” (Zeynalli 2001: 8). Azize Hanım'ın ge-

leneksel halk kültürümüzden beslenmesini sağlayan önemli bir kanal da onun akademik çalışmalarıdır. Caferzade Azerbaycan'ın yetiştirdiği önemli halkbilimci ve edebiyat tarihçilerinden biridir. Azize hanım bu alanda yıllarca araştırmalarda bulunmuş, ilmi eserler vücuda getirmiştir.

Âşıklar bütün Oğuz Türklerinde saz eşliğinde halka millî ruhu uyandıracak destanlar okuyan kişiler olarak karşımıza çıkar. Azize Hanım da romanlarını aynı amaçla âşıkların okuduğu destanlardaki gibi romanlarını yüreği vatan ve millet sevgisi ile dolu kahramanlar üzerine kurmuştur. Caferzade'nin bütün romanlarında Azerbaycan tarihinde önemli yer tutmuş millî kahramanların destansı hayatlarına yer verilmiştir. Bunula kalmayarak Caferzade romanlarında "aziz okuyucum" veya "aziz dost" gibi hitaplarla da bir âşık veya çocuklarına, torunlarına destan ya da masal anlatan bir ana gibi okuyucusu ile ünsiyet kurmuştur. Yazar böylelikle okuyucusu ile samimiyet kurmak, onu romanın içine dâhil etmek, mevzular arasında daha rahat geçiş yapmak ve hatta kendi düşüncelerini okuyucusu ile doğrudan paylaşmak için kendine bir imkânlar yaratmıştır.

"Meğer ömrünün düşkün çağında, güneş guruba inerken yüzüne gülümseyen bu güneşli tebessümden yüz çevirmek kolay mıdır? Nasıl düşünürsen, aziz dost, ben şairimi kınamıyorum, ya sen?" (Caferzade 2006: 249).

Bilindiği gibi âşıklar anlattıkları hikâyeleri renklendirmek, hareketlendirmek için hikâyeyi çeşitli şiirlerle, masallarla, efsanelerle süslerler. Caferzade de yıllarca haklarında araştırmalar yaptığı, ilmi eserler yayınladığı âşıklar gibi romanlarında aynı yola başvurmuştur. Yazar *Rübabe Sultanım* romanında toy merasiminde okunan bir türküye şöyle yer vermiştir:

"O çitden, bu çitden neçeye verirsen?
Bivefa kızlara nisye verirsen.
Ay çini boşkab, çini derdi çekim,
Evde oturum, günü derdi çekim." (Caferzade 2002: 35).

2.1.2. Klasik Edebiyat Türlerinin Anlatıma Etkisi

Ayverdi'nin ve Caferzade'nin anlatımında klasik edebiyatın da tesiri bulunmaktadır. Sâmiha Ayverdi çok iyi bildiği ve sevdiği Mevlana'nın *Mesnevi'si* nin ve başkaca tasavvufî eserlerin de etkisiyle hemen her olaydan sonra nasihatler ve hikmetler söyleme alışkanlığı vardır. "Ne tuhafısın Adli, hilkatın iç yüzünü tanımak için onu sorgularla istintak etmenin ne faydası olur? Bir lale soğanını kes; içinde yaprak mı çiçek mi, koku mu ne bulursun? Hiç biri yoktur. Ancak toprağın ve suyun imdadından sonra, sormasan da o esrarını kendi kendine söyler. Eğer sen de kendi varlığı noktasının içine aldığı sırları öğrenmek istiyorsan, onu bana veya şuna buna sormaya ne hacet? Doğruca bu varlığı te-

vazu toprağı içine göm, bildiklerinden geç, bakalım ne semere verir, görürsün” (Ayverdi 2009: 247).

Bunun yanı sıra Ayverdi bütün romanlarında tasavvufa ait kavramlara da yer vermiştir. Romanlarını özellikle de “İlahî aşk” teması üzerine kurgulamıştır. Misal olarak *Mesihpaşa İmamı* eserinde de romanın kahramanı Hâlis Efendi taassup içinde yaşayan bir din adamıdır. Ona göre din sadece yasaklardan, günahlardan ibarettir. Hâlis Efendi İslam’ın temsil ettiği şefkat, merhamet, hoş görü, iyilik sahibi olmak gibi duygu ve düşüncelerden çok uzaktadır. Hâlis Efendi bu duruşu ile toplumda sevgi ve saygıdan ziyade korku ve nefret ile tanınmaktadır. Ne var ki Hâlis Efendi camisine sığınan bir muhacir kızına âşık olduktan sonra iç dünyası içinde bir yumuşama sürecine girmiştir. Ruh dünyasında yumuşama yaşayan Hâlis Efendi Kuran’ın ve İslam’ın iç manasını bu sa-yede daha iyi kavrayarak bir gönül insanı olmayı başarmıştır.

Azize Caferzade ise romanlarında klasik edebiyattan Sâmiha Ayverdi’ye göre daha fazla istifade etmiştir. Azerbaycan klasik edebiyatının önemli şairlerinin hayat ve sanatkârlık yollarının anlatıldığı *Âlemde Sesim Var Menim* ve *Aşk Sultanı* romanlarında yazar kahramanlarımız olan Seyit Azim Şirvanî ve Fuzulî’yi klasik edebiyatta gördüğümüz soyut bir aşk anlayışı içerisine tasvir etmiştir. Seyit Azim, bir rakkase olan Sona’ya ilk görüşte âşık olur ve şiirlerini ‘ilham perisi’ olarak adlandırdığı ve hayalinde yaşattığı hatta onunla hayali sohbetlerde bulunduğu bu güzelin aşkına yazar. Aynı şekilde Fuzulî de “Leyla ve Mecnun” mesnevisindeki gibi küçük bir çocuk iken medresede gördüğü Arapça hocasının kızına âşık olur. O da tıpkı klasik edebiyat şairleri gibi şiirlerini ömrü boyunca hayalinde yaşattığı bu sevgiliye yazmıştır.

Azerbaycan’ın ünlü seyyahı Zeynelabidin Şirvanî’nin hayatının anlatıldığı *Elden Ele* romanında da yazar klasik edebiyattaki seyahatname yazarları gibi hem Zeynelabidin Şirvanî’nin seyahat maceralarını anlatmış hem de onun gezip gördüğü yerler hakkında tarihî, coğrafi, sosyolojik, folklorik, etnografik, dini-mezhepsel malumatlar vermiştir. “Örgenç beşinci iklimde olup Hazerm ülkelerinden küçük ve güzel bir şehirdir. Yürek açıcı bir yerdir. Orada iki-üç bine yakın ev vardır. Oranın ahali ekseriyetle Türk olup cana yakın insanlardır. Onlar tamamı ile Hanefî mezhebindedirler. O tarikatta mutaassıptırlar. Az bir kısmı ise İmamiye Şii’sidir” (Caferzade 2006: 328).

2.2. Modern Anlatım Tekniklerinin Sâmiha Ayverdi ve Azize Caferzade Tarihî Romanlarında Kullanılması

Geleneksel anlatım türlerinin yanında her iki yazarımız modern romanın anlatım tekniklerini de eserlerinde kullanarak Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında romanın modern bir formada inkişaf etmesinde önemli rol oynamış-

lardır. Yazarlarımız bu tekniklerden en çok diyalektik, geriye dönüş, iç monolog, iç çözümleme, mektup, alıntıya örnek vererek bu tekniklerin Türkiye ve Azerbaycan romancılığında işlerlik kazanmasına ön ayak olmuşlardır.

2.2.1. Diyalektik

Sâmiha Ayverdi romanlarında en çok diyalektik tekniğine başvurmuştur. “Diyalektik mantık prensiplerine göre tartışmak üzere fikirleri sıralamayı öğreten tartışma sanatı, bir çeşit akıl yürütme ve bir araştırma yöntemidir” (Karataş 2011: 213). Ayverdi bu tekniği kullanırken kahramanı birbirine zıt durum ve düşünceler içerisinde bırakarak onun bir felsefeci gibi gerçekleri, hayatı, toplumu ve kendisini sorgulamasını ve en nihayetinde de bir sonuca ulaşmasını sağlamıştır.

Sâmiha Ayverdi tarihî romanlarında manevi değerlerin öneminden, tasavvuftan beslendiği düşüncelerinden bahsederken bir vaiz edasından çok bir felsefeci gibi hayatı sorgulamıştır. Diyalektik yöntemiyle romanlarında karakterlerini iman-küfür, Doğu-Batı, madde-mana gibi zıt görüşler ortasında bırakmış, onlara fikir çatışmaları yaşatmıştır. Böylece karakterlerinin doğruyu bulmasını ve manevî değerlere yönelmesini sağlamıştır. *İnsan ve Şeytan* romanında küfürü ve materyalizmi temsil eden Sururî ile imanı ve maneviyatı temsil eden İsmet’in konuşmaları diyalektik tekniği ile kaleme alınmıştır:

“- İman bir çemberdir, aklın varsa bu çemberi kır ve fikir genişliğine çık. Moral kanunun esası, irade ve doğruluktur; bu olursa her şey tamam demektir...

- Bal, bal demekle ağız tatlı olur mu dayıncığım? İrâde ve doğruluk lafzıda, en doğru ve irâdeli geçinenlerde bile çok defa zevki ve lezzeti varlığımıza siyaret etmemiş bir kelime hâlinedir. Doğru adam yalnız iş hayâtında para çalmayan, başkalarının zararında kendi menfaatlerini aramayan kimse midir? Bence doğruluk kendi vücudu memleketinin gizli, âşikâr hırslarına hâkim olarak hırsı, tamâhı, kibri ve gurûru silebilmektir” (Ayverdi 2011: 6).

Azize Caferzade de diyalektik yöntemi ile romanlarında birbirine zıt kişi, durum ve düşünceler arasında bıraktığı kahramanlarına hayatı, toplumu ve kendisini sorgulatmış ve akıl yürütme yöntemiyle kahramanın duygu ve düşünce dünyasının oluşması sağlamıştır. Misal olarak *Âlemde Sesim Var Menim* romanında Seyit Azim kendisini Şamahı’da taassup ile terakkinin, karanlık ile aydınlığın, eski ile yeninin çatışması ortasında bulur. Bu zıtlıkların ortasında Seyit Azim’in fikirlerinin ve şahsiyetinin oluşması şöyle anlatılmıştır:

“Molla Kurbankulu Mahmud Ağa’nın nüfuzundan korkarak, onun adını çekmese de bu gün o meclise giden gençlerin karşısına çok danışmış, çengillerin raksını “şeytan ameli” adlandırmıştı. Şimdi şair yüreğinde Molla Kurbankulu ile tartışmaya girişmişti: Niçin böyle yahşi, güzel, insana ferah getiren,

onu güldüren, sevindiren her şey şeytan ameli hesap olunsun? Gözyaşı, azap Allaha hoş gelsin? Sonra niye Allah kendi yarattığı insana güzeli o dünyada, azabı bu dünyada reva görsün?" (Caferzade 2006: 60, 61).

2.2.2. İç Monolog

Ayverdi'nin bütün romanlarında ana kahramanlar maddî âlemden manevî âleme doğru yönelerek tekâmüllerini tamamlarlar. Yazar iç monolog tekniğiyle, bireyin içsel konuşmalarını, iç hesaplaşmalarını ve olaylara verdiği tepkilerini okuyucuya yansıtır. Bu sayede okuyucu kahramanın iç dünyasındaki değişim ve gelişimi yakından takip etme imkânı bulur. "Bu teknikte okuyucu, kahramanın iç doğasıyla karşı karşıya kalır. Bu anlatımın olduğu bölümlerde, okuyucu yazarı çoğu zaman fark etmez. Bu yöntemin uygulandığı bölümlerde dil, dilbilgisi kurallarına uygun ve bilinçli bir yaklaşımla kurulmuş cümlelerden çok, konuşma diline daha yakındır" (Tekin 2001: 264). *İnsan ve Şeytan* romanında Şevket Bey'in kendini hesaba çekmesi iç monolog tekniğiyle şöyle anlatılmıştır:

"Benim için 'Şeytana uydu zavallı adam...' diyorlar. Doğru fakat eksik bir söz. Eğer bende ondan bir cismaniyet olmasaydı, nasıl uyabilirdim? Demek ki ben de biraz şeytanmışım yâhut asıl şeytan benmişim. Bir kadın bana taarruz etti, beni istilâ etti, fakat dünyaya en şerefli nam salmış olan ihtiyar doktor, ne kadar kof, ne kadar zayıfmış ki, şu küçücük pençelerin, mukaddesatını boğmasına mani olamadı." (Ayverdi 2011: 187).

Azize Caferzade de romanlarında genellikle Azerbaycan medeniyetinin önemli devlet adamlarını, sanatçıları veya aydınlarını konu edinmiştir. Caferzade bu insanları özel ve önemli yapan şahsiyetlerini okuyucuya açabilmek, onlardaki üstün meziyetlerin nasıl oluştuğunu ve yaşadıkları fikrî tekâmülü gösterebilmek için iç monolog tekniğinden istifade etmiştir. "Zeynalabidin düşünürdü: 'Ben bu güzel dünyamızı yakından ve çok derinden tanımalıyım. Herkes bir iş görmek için gelir dünyaya. Onu hayvandan ayıran da budur. Ben de gezip görmeliyim ve gördüklerimi görmeyenlere, bildiklerimi bilmeyenlere ulaştırmak için yazmalıyım. Bu ne olacak, nasıl yazılacak -henüz bilmiyorum. Amma yazılacak. Yazacağım!'" (Caferzade 2006: 31).

2.2.3. İç Çözümleme

Ayverdi'nin romanlarında kahramanların iç dünyası, duygu, düşünce ve hayallerinin ifade edildiği bir diğer anlatım tekniği iç çözümlemedir. Bu teknik, bilinç akımı tekniği ile karıştırılabilir. "İç çözümlemede söz, anlatıcıya aittir ve kahramanın iç dünyası bize onun tarafından anlatılır. Şuur akımında ise anlatıcı, okuyucu ile kahraman arasından çekilir ve kahraman iç dünyasını doğrudan doğruya kendi diliyle bize anlatır" (Çetişli 2004: 108). Bu teknik her iki

yazarımız tarafından özellikle kahramanın okuyucuya ilk tanıtıldığı bölümlerde daha çok kullanılmıştır. Böylelikle bir yandan okuyucu ile kahraman arasında hızlı bir ünsiyet sağlanırken diğer yandan da anlatımın gerçekliğe daha yakın olmasını sağlanmıştır.

Mesihpaşa İmamı romanında da Ayverdi, romanın başkahramanı Hâlis Efendi'yi bize bu teknikten istifade ederek tanıtmaktadır. "Onun en fazla gücüne giden ve işte imanı kalesinde gedikler, boşluklar ve noksanlar bulunduran sebep, Kur'anın hükümlerine kendini ayar edememesiydi. Mesela hayırseverlik mevzuunda sarîh hükümler vardı. O ise önüne gelene zorluk çıkarmak, rast geldiğinin işini güçleştirmek yolunda birinci idi. Yine Kur'an'da 'Haset edici hâsitlerin şerrinden Allah'a sığınırım' dediği halde, pekâlâ da kendisi dururken methi söylenen bir başkasını kıskanıyordu" (Ayverdi 2010: 21).

Azize Caferzadenin de *Zerrintac-Tahire* romanında kahramanın iç dünyasını açmak için iç çözümleme tekniğinden istifade etmiştir. "Zerrintac şimdi dünyadan, habersizdi denilebilirdi... Zencan hadiseleri, isyanın mağlubiyete uğraması, Zencanlıların topluca kılıçtan geçirilmesi onu çok kederlendirmişti. Keder kalbini yiyordu. Rüsteme'nin dillerde, ağızlarında dolaşan yiğitliği hakkında rivayetler şairin kulağına ulaştıkça öz bacısını yitirmiş gibi canı yanıyordu" (Caferzade 1996: 122).

2.2.4. Bilinç Akışı

Modern roman teknikleri içerisinde en çok kullanılan tekniklerden birisi de bilinç akışı (akımı) dır. Bilinç akışı da roman kişinin kafasının içini okura doğrudan doğruya seyrettiren bir tekniktir. Bilinç akımında karakterin zihninden akıp giden düşüncelerde mantıksal bir bağ yoktur. Daha çok çağrışım ilkesine göre akarlar. Ayrıca gramer kuralları da gözetilmez. Bilinç akımında yalnız düşünceler değil, duyular, imgeler, de yer alabilir ve tam bir bilinç akımı tekniği ile okura bir sahne gibi sunulan, bilincin en karanlık, bilincin en altına yakın kesimidir. (Moran 1998: 64).

Ayverdi *Aşk Budur* romanında Hamza'nın şuuraltından geçen düşünceleri okuyucusuna şöyle ulaştırmıştır:

"Hamza muhakemesini zorluyor, fakat bir karara doğru gidemiyordu. Ya Meryemle evlenmeli yahut da ondan ayrılmalı, bu gülünç vaziyete bir nihayet vermeli idi. Birinci ihtimali düşünürken, buna kendi bile güldü. Meryem'in kocası olmak, ona Kafdağını aşmaktan da müşkül görünerek hemen ikinci şıka atladı; yani Meryemi terk etmek!" (Ayverdi 1938: 23).

Caferzade de *Aşk Sultanı* romanında bilinç akımı tekniğinden istifade ile kahramanın şuuraltını okuyucuya açarak kahramanın o anki psikolojisi hakkında okuyucuya mühim malumatlar vermiş olur.

“ Eh, ben kimim ki, o, bana nazar salsın? Ben kimim? O, kızıl gül destesi, ben diken... Devedikeni... yağdikeni! O al mercan, kıymetli mercan, ben ise yeşil rengi böyle boğuk görünen pazehir... pazehir taşı...” (Caferzade 2005: 33).

2.2.5. Diyalog

Yazarın romanlarında sıkça kullandığı tekniklerden biri de diyalogdur. Diyalog tekniği nesir türlerinin hemen hepsinde kullanılır. Burada, anlatıcı dışarıda kalır ve okuyucu, doğrudan doğruya kahramanların konuşmalarını takip eder. Bu teknik sayesinde anlatıma bir canlılık ve hareket getirilmiş olur. Diyalog, iç diyalog ve dış diyalog olarak iki gruba ayrılır.

2.2.5.1. İç Diyalog

İç diyalogda roman kahramanı, psikolojik durumuna göre, karşısında biri varmış gibi, kendi kendisiyle konuşurken, dış diyalogda iki veya daha çok insanın karşılıklı konuşması söz konusudur (Tekin 2001: 259). İç diyalog tekniği bilinç akımı ile karıştırılabilir. Hâlbuki İç diyalog tekniğinde konuşmalar dil bilgisi kurallarına uygun şekillenirken, bilinç akımında ise bu kuralların genellikle ihlal edildiği görülür.

Sâmiha Ayverdi *İnsan ve Şeytan* romanında kendi iradesine çok güvenen Doktor Şevket Bey’in yaptığı büyük bir hatadan sonra kendisini sorgulamasını iç diyalog yöntemi ile okuyucuya şöyle aktarmıştır:

“Benim asil kadını, fakat sen hep yerindesin; başın yukarıda, kımıldamadan duruyorsun gerileyen, kafası önüne düşerek senden uzaklaşan benim. Lâkin aramızı bölen bir gayya da olsa, ben gene onu aşıp geçmek ve sana ulaşmak isterim. Tut, elimi tut, beni kendine çek... etrafında gezindiğim uçurumdan korkuyorum.” (Ayverdi 2011: 179).

Aynı şekilde Azize Caferzade de *Hazar’ın Gözyaşları* romanında Stalin’in emriyle güneye göç ettirdiği için nişanlısından ayrılmak zorunda kalan Esmer’in yaşadığı facia sonrası geçirdiği psikolojik sarsıntıyı dış diyalog tekniğiyle okuyucusuna yansıtmıştır.

“Yanıyorum, Sefer, yanıyorum. Sensiz yaşamak bana kismet olmayacak. Bu son mektubumu sene ulaştırın olsaydı... Bu son mektubumu okuya bilseydin... Arayıp bulamayacaksın beni, Sefer bu dert benimle toprağa gidecek. Sensiz yaşayamayacağım” (Caferzade 2003: 110).

2.2.5.2. Dış Monolog

Dış monolog iki veya daha fazla kişi arasında geçen sesli konuşmalardır. Ayverdi, bütün tarihî romanlarında madde ve mananın, Doğu ile Batı’nın, iman

ile küfrün çatışmasına yer vermiştir. İşte bu çatışmayı, karşı karşıya getirdiği tarafların diyalogları ile okuyucusuna aksettirir. Bu diyaloglar genellikle felsefi-tasavvufî ağırlığı olan konuşmalardır ki yazar, bu derin mevzulara misaller, karşılıklı ithamlar ve suallerle bir acıcılık kazandırmıştır. *Mesihpaşa İmamı* romanında üniversite öğrencisi gençlerin üzerinde yazar din, Doğu ve Batı üzerine görüşlerini dış diyalog yöntemiyle şöyle aktarır:

“ - Her şeyden evvel dini yıkmalı. Her ileri atmak istediğimiz adımda önümüze gerilen bu heyulayı devirmeli. Ve işte din yüzünden şarkın bu afyonlu göz önünde.

- Darılma amma pek iptidai, daha doğrusu pek avamî bir fikir bu. Düşün ki garp beşikte iken, şarkın sesini dinleye dinleye büyüdü. Eğer o meşhur Haçlı Seferleri yapılmıyaydı, garp belki bugün de şarkı eteğini tutmuş, emekleyen bir çocuk olmaktan kurtulamazdı. Demek ki şarkın gerileyişi sebeplerini zümre ve şahıs menfaatlerinin ihtirasları gibi siyasî ve iktisadi baskı ile sosyolojik sebeplerde, bilhassa menfaatle gözü dönmüş gâfil kütlelerin işine elverişli gelen taassupta aranmalıdır...” (Ayverdi 2010: 81).

Azize Caferzade ise eserlerinde genellikle tarihî şahsiyetlerin mücadelelerle dolu hayatlarına yer vermiştir. *Zerrintac-Tahire* romanında yazar Tahire'nin vatanın ve Güney Azerbaycan'da yaşayan Türklerin talihi üzerine düşüncelerini dış diyalog tekniğiyle kaleme almıştır:

“ - Biz hangi milletiz, ağa?

- Elhamdülillah Müslümanız.

- Yok, ben dini demiyorum, o bizim dinimizdir. Ben kanımızı, milletimizi soruyorum.

- Türk asıllıyız işte...

- Yahşi, ağa, eğer biz Türk isek, bizim öz dilimiz var, değil mi?

- Elbette, ananın senin ile konuştuğu dil...

- Onu biliyorum; bilmiyorum ki niye Türk olduğumuz halde, Türk olduğumuzu bile bile sen vatan evlatlarına, milletin çocuklarına dersi Arapça veriyorsun, kendin de her zaman Türk milletinin küçükleriyle de büyükleriyle de Farsça konuşuyorsun? Peki, bizim öz dilimiz?” (Caferzade 1996: 24).

2.2.6. Geriye Dönüş

Geriye dönüş ise daha çok tarihî romanlarda kullanılan bir tekniktir. Anlatıcı, şimdiki zamandan önceki zamanlara giderek kahramanının geçmişinde meydana gelmiş bir veya birkaç olayı hatırlatır (Tekin 2001: 237). Bu teknik konunun daha iyi kavranmasında, kahramanların okuyucuya tanıtılmasında ve olayların sebeplerinin ortaya konulmasında anlatıcıya yardımcı olur. Ayver-

di, *İnsan ve Şeytan* romanını memleketin en meşhur doktorlarından olan Şevket Bey'in yaşantısı üzerine kurmuştur. Son derece başarılı ve meşhur bir doktor olan Şevket Bey emekliliğe hazırlandığı bir dönemde boş zamanlarında bir deftere hatıralarını yazmaya başlar. Böylelikle yazar romanın akışı içerisinde zaman zaman geriye dönüş tekniğinden istifade ederek Şevket Bey'in çocukluğuna, gençliğine, mesleğe ilk başladığı yıllara dönerek Osmanlının son dönemi olan Meşrutiyet döneminin sosyal ve siyasî olaylarını okuyucusu ile paylaşır. Böylece eser tarihî roman olma özelliği kazanır.

Azize Caferzade de hemen hemen bütün romanlarında geriye dönüş tekniğinden istifade etmiştir. Mesela *Aşk Sultanı* romanında Fuzulî düğüne gitmeye hazırlanan eşi Süveynaz'ı izlerken hatıralara dalar ve şiir dersleri aldığı hocasının kızı Süveynaz'ı ilk gördüğü ve âşık olduğu gençlik yılları gözünün önünde canlanır. Daha sonra bu aşkın evliliğe doğru uzanışı okuyucu ile paylaşılır. Böylece müellif geriye dönüş tekniği ile Fuzulî'nin evlilik macerasını bir hatıra tadında okuyucusuna aktarmış olur.

2.2.7. Mektup

Roman sanatında yazarların müracaat ettikleri anlatım türlerinden biri de mektuptur. Hatta bazı yazarlar mektuplardan oluşan romanlar kaleme almıştır. Mektup tekniğinin romanda kullanılması, romandaki anlatış çeşitliliği bakımından önem taşır. Mektuplar kahramanların duygu dünyalarını bir aracı kullanmaksızın doğrudan anlatmalarını kolaylaştırır. Bu yönüyle de mektuplar romana canlılık kazandırır. Birden çok kahramanın ağzından yazılan mektuplar farklı bakış açılarının ve anlatıcıların metne dâhil edilmesini sağlar. Böylece roman hareketlilik kazanır. Bu çoğul bakış açısı okur açısından da yararlıdır. Okur bir olayın farklı kahramanlar ağzından anlatılan değişik boyutlarını görebilir (Tekin 2001: 226). Mektubun en temel özelliği, kişisel ve mahrem olmasıdır. Mektuplar genellikle iki kişi arasındaki sırların, duygu ve düşüncelerin aktarıldığı metinlerdir. Bu sayede yazar kahramanların iç dünyasını, sırlarını okuyucuya daha samimi bir üslupla anlatma imkânı bulur.

Sâmiha Ayverdi de romanlarının anlatımını çeşitlendirmek, hareketlendirmek ve değişik bakış açılarını eserine yansıtmak için hemen her romanında mektuptan yararlanmıştı. Mesela *Mesihpaş İmamı* romanında Hâlis Efendi, hiç yüz yüze görüşmediği ve Dost diye hitap ettiği bir mürşit ile mektuplaşarak onun tavsiyeleri ile iç ahengini yakalamayı başarır. Romanda Dost'tan gelen mektuptan bir parça şöyledir:

“İlim ruhtur; amel ise kalıp. Her şeyi bilerek yapanla taklit yüzünden yapanın arasında nasıl fark olmaz? Bir sağırın gülenleri görerek gülmesiyle, et-

rafındakileri güldüren hikâye kulağına söylendiği zamanki kahkaha infiali bir midir? Nakil ile olan ameldeki makine zevksizliği nasıl inkâr olunur? İşte insanı makinelikten kurtaran ilmidir..." (Ayverdi 2010: 189).

Caferzade de pek çok romanında mektup tekniğinden yararlanmışır. *Âlem-de Sesim var Menim* romanının çeşitli bölümlerinde yazar Seyit Azim ve Terlan'ın mektuplaşmalarına yer vermiştir. Bu mektuplarda Seyit Şirvan'ın sosyal durumu hakkında arkadaşına malumatlar verirken açtığı modern tarzdaki okul hakkında da bilgi vermektedir. Böylece okuyucu hem Şirvan'ın sosyal yaşantısı hem de Azerbaycan'da modernleşme hareketlerinin teşekkülü hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

"İnşallah, vatanperver, eğitim gönüllüsü gençlerimiz de bire bir bakıp ilham alacaklar ve yeni yeni mektepler açacaklar. Şimdilik sadece bir sınıfımız bir de nöbetimiz var. Dört saat ders veriyoruz ki ikisini ben veriyorum: biri yazı öğretmek dersi, biri de tarih ve edebiyatımızdan yavaş yavaş çocuklara malumat vermek, şiirler okutup ezberletmek... Bir saat Molla Hüseyin hazretleri şeriat dersli veriyor, bir saat da Manvel Rusça eğitim veriyor" (Caferzade 2006: 151).

2.2.8. Alıntı (Montaj)

Modern romanın anlatım tekniklerinden biri de alıntıdır. "Bu teknik bir kimşenin anılmaya değer sözlerinden veya yazısından kelimesi kelimesine tekrar yoluyla istifade etmektir. Ünlü sözlerin, özdeyişlerin, kalıp ifadelerin, duaların, şarkıların, türkülerin, şiirlerin roman dokusu içine yerleştirilmesiyle gerçekleşir. Yazar genellikle bir durumu, düşünceyi açıklamak veya pekiştirmek için bu tekniğe başvurur. Söz konusu aktarma, aynen veya mealen yapılabilir. Burada önemli olan, aktarılan parçanın romanın yapısına uygun düşüp düşmediğidir" (Aktulum 2000: 95).

Tarih, tasavvuf, felsefe ve edebiyat alanlarında hususi öğrenim görmüş olan Ayverdi'nin düşünce ve sanat anlayışı tasavvuf ile yoğrulmuştur. Eserlerinde okuyucusuna tasavvufî telkinde de bulunmak isteyen yazarın bu sebeple yazarın Mevlana, Molla Câmi, Rabia Adeviyye, Muhyiddin Arabî, Bâyezid-i Bistami, Ömer Hayyam, Ahmed Rifâî, Hâfız-ı Şirâzî Yunus Emre, Fuzûlî, Nedim, Niyazî Mısırî, Kaygusuz Abdal, Eşrefoğlu Rumî, Ziya Paşa, Hacı Bayram Veli gibi meşhur mutasavvıflardan, şairlerinden yeri geldikçe alıntılar yaptığı görülür. Ayverdi bu isimler içerisinde en çok Mevlana'nın Mesnevi'sinden alıntılar yapmıştır.

"Telaş etme Meryem... Benim şikâyetim hadisattan ve vakıattan değildir. Ben, asımla olan istiğrakım şiddetine sed çeken cüdalıklardan şikâyet ederim. İstiğrakın mutlakıyetini hançerleyen şu müteayyin vücuttan şikâyet ederim. Tıpkı kamışlıktan kesilen bir ney gibi, aslında birliğe müsteğrak olan ruh, bu-

rada müteayyin bir nakşın esiri olunca feryad etmeye, tekrar geldiği yeri aramaya başladığı gibi” (Ayverdi 1938: 208).

Bunun yanı sıra Sâmiha Ayverdi içinde yetiştiği Doğu medeniyetini çok iyi bildiği gibi Batı medeniyetini çok iyi öğrendiği Fransızca sayesinde kendi kaynaklarından okuyup öğrenmiştir. Proklüs, Platon(Eflatun), Marcus Aurelius, Decamps, Radolf Steiner, Pierre Corneille, Pasteur, Epictete, Diyojen, Leibniz, Schopenhauer, Kipling, Dante Sâmiha Ayverdi'nin romanlarında alıntı yaptığı Batı dünyasının önemli felsefe ve sanat adamlarıdır.

Azize Caferzade de bir akademisyen olarak edebiyat sahasında uzun yıllar yapmış olduğu çalışmalar neticesinde elde ettiği birikimlerden romanlarında istifade etmiştir. Yazar Hz. Muhammed, Hz. Ali, Nizamî, Fuzulî, Nevaî, Nesimî, Tahire Kurretulayn, Ömer Hayyam, Sadi, Mirze Feteli Ahundov, Farabi, Sabir, Zeynelabidin Şirvanî, Pehlevan Mahmud, Fazlî, İbrahin Alaaddin, Seyit Azim Şirvanî, Nevvab, Nebatî, Sefî, Aşık Bilal gibi pek çok meşhur düşünürden, edebiyatçıdan romanlarında alıntılar yapmıştır. Bu isimler içerisinde en çok Fuzulî'den alıntı yaptığı görülür.

“- Ulu tanrım!.. Ulu tanrım!.. Ulu tanrım!.. ‘Kalı bela’da benim ruhum bu bela elemine düşmüş!.. Ustat! Güzel söylemişsin: ‘Ben isterim belanı, çü ister bela beni’” [14, s.201].

Bütün bu isimlerin yanı sıra Azize Caferzade yakından alaka duyduğu çeviriler yaptığı Türkiye edebiyatından da Mevlana, Nefî, Nâbî, Mehmet Akif, Nigar Hanım, Faruk Nafiz, Rıza Tevfik gibi önemli isimlerden de alıntılar yapmıştır.

3. SONUÇ

Edebî metinlerin meydana gelmesinde anlatım tekniklerinin önemli rolü vardır. Yazar, okuyucuya aktarmak istediği duygu, düşünce hayal vb. unsurları anlatım teknikleri vasıtasıyla sunar. 20. yüzyılda edebiyatın bütün türlerinde önemli yenilikler ve değişimler meydana gelmiştir. Tarihî olayların biçim ve estetiğe önem verilerek bedii bir dille anlatıldığı Modern tarihî roman denilen yeni bir anlayış ortaya çıkmıştır. Ayrıca biçimin önem kazandığı bu romanlarda anlam yoğunluğu ve derinliği de ön plana çıkmıştır. Bunun için olayların psikolojik ve sosyolojik tahlilleri üzerinde önemle durulmuştur. Geleneksel doğrular sorgulanmış, olaylara şahsî yorumlar getirilmeye başlanmıştır. Böylece bilinç akımı, iç monolog, edebî alıntı, montaj, geriye dönüş gibi yeni anlatım teknikleri modern roman anlayışında büyük önem kazanmıştır. Çünkü yazarın eserinde vermek istediği mesaj, felsefe ancak sağlam anlatımlarla okuyucuya ulaşabilir. Bir edebî metnin başarısı ve etkileyiciliği anlatım teknikleriyle yakından ilişkilidir.

Sâmiha Ayverdi ve Azize Caferzade tarihî roman yazarı olarak Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında önemli bir yere sahiptirler. Çünkü romanlarında klasik doğruları sorgulamışlar, psikolojik ve sosyolojik tahlillerde bulunmuşlar, olaylara kendi bakış açılarından yeni yorumlar getirmişlerdir. Geleneksel anlatım tekniklerinin yanında modern romanın anlatım tekniklerini de başarıyla kullanarak Türkiye ve Azerbaycan edebiyatlarında modern tarihî romana geçişte önemli bir rol oynamışlardır. Ayverdi ve Caferzade'nin tarihî romanlarında özgün bir tarz oluşturduğunu söylemek de yerinde olur. Yazarlarımız eserinde geleneksel anlatım teknikleriyle beraber modern anlatım tekniklerini birlikte kullanmışlardır.

KAYNAKÇA

- Aktulum, Kubilay, Metinlerarası İlişkiler, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.
- Argunşah, Hülya, "Tarihi Romanın Yükselişi". Hece Dergisi, Türk Romanı Özel Sayısı, S. 65-66-67, 2002.
- Ayverdi, Sâmiha, Aşk Budur, Maarif Matbaası, İstanbul, 1938.
- Ayverdi, Sâmiha, İnsan ve Şeytan, Kubbealti Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Ayverdi, Sâmiha, Mesihpaşa İmamı, Kubbealti Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Ayverdi, Sâmiha, Yaşayan Ölü, Kubbealti Neşriyat, İstanbul, 2005.
- Ayverdi, Sâmiha, Yolcu Nereye Gidiyorsun, Kubbealti Neşriyat, İstanbul, 2009.
- Banarlı, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c.2, MEB Yayınları, İstanbul, 1990.
- Caferzade, Azize, Aləmdə səsim var mənəm, Şərç-qərb, Bakı, 2006.
- Caferzade, Azize, Bakı-1501, Yazıcı, Bakı, 1981.
- Caferzade, Azize, Elden ələ, Şərç-qərb, Bakı, 2006.
- Caferzade, Azize, Eşq sultanı, Şirvanneşr, Bakı, 2005.
- Caferzade, Azize, Xəzərin göz yaşları, El Alliance, Bakı, 2003.
- Caferzade, Azize, Rübabə sultanım, Azərbaycan Gazəti No:7, Bakı, 2002.
- Caferzade, Azize, Zərrintac-Tahirə, Göytürk, Bakı, 1996.
- Çetişli, İsmail, Metin Tahlillerine Giriş 2 (Hikâye-Roman-Tiyatro), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı, Türk Edebiyatı Vakfı, İstanbul, 1994.
- Karataş, Turan, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, Sütun Yayınları, İstanbul, 2011.
- Rousseau, M. Andre, Pichois Claude, Karşılaştırmalı Edebiyat, (Çev: Mehmet Yazgan), MEB Yayınları, İstanbul, 1994.
- Moran, Berna, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1, İletişim Yayınları 1998.
- Tekin, Mehmet, Roman Sanatı I (Romanın Unsurları), Ötüken Yayınları, İstanbul 2001.
- Zeynalı, Arif, Güdrətli Senetkar, BSU Nəşriyyatı, Bakı, 2001.